

ИСТОРИЈСКИ ДЕО

ДРВО КАО ГРАЂЕВИНСКИ МАТЕРИЈАЛ

Територија Србије у праисторији, са освртом на суседне и даље области

Примери познати у археологији¹ могу нам послужити као доказ да је у праисторији на територији Балканског полуострва, па и у другим даљим областима, приликом израде кућа, дрво било у употреби као основни грађевински материјал. У Србији, у том погледу можемо сматрати винчанску кућу из неолита као најстарију.

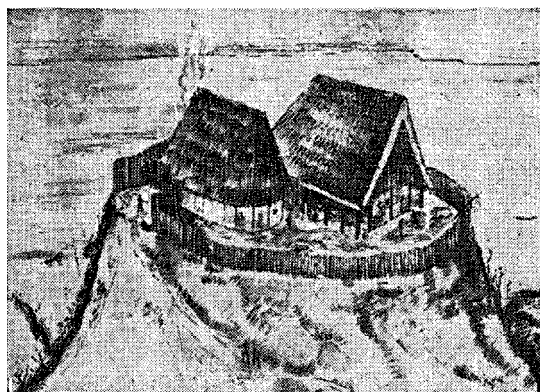
Иако су брвна углавном употребљавана само као костур ових примитивних грађевина, по оријентацији куће, по облику и величини основе и крова, у стању смо да установимо извесне основне сличности и код много каснијих цркава брвнара у Србији.

При крају неолита, на сојеницама Љубљанског барја и на онима из старијег гвозденог доба код Доње долине, наилазимо на слично употребљену грађу, па и на сличан начин конструкције, док је сличност основа најјаче изражена у бронзано доба — у вучедолској култури (сл. 2).

И у другим областима има примера издужене правоугаоне основе са апсидалним завршетком на ужој и улазом на супротној страни, са или без трема, прекривене двосливним или четворосливним стрмим дебелим кровом у чијим је конструкцијама основни елемент дрво. Неолитска кућа четвртасте основе, разних варијаната, распрострањена је у низу многих културних група. Проф. Милутин Гарашанин мишљења је да она није „ни нордијска, ни медитеранска, ни предњезијска. Она је обична зграда породице народа у родовској заједници примитивних земљорадника тога времена... А настала је као последица извесних одређених социјално-економских

витка и при томе није морало бити никаквих додира између племена која су у тим областима живела".² Сојеничка насеља, на пример, општа су појава везана за подводно тле и рибарство пред крај неолита и у бронзано доба.

Постоје претпоставке да су поједине праисторијске куће могле бити и светилишта с културним местима — жртвеницима. У крајњем случају такве би зграде представљале и прве храмове. Шта више, примери говоре да би то требало да буду зграде грађене у дрвету. Уколико би даља испитивања неолитског локалитета у Јакову потврдила ову претпоставку,³ за нас би „Кућа 1" значила, можда неку врсту првог храма

2. Вучедол: Реконструкција праисторијских зграда (Шмит-Вицић) — »Vučedol«: Reconstruction de maisons préhistoriques (Schmidt— Vicić).

саграђеног од дрвета на територији Србије, што би за овај рад могло представљати полазну тачку.

На основу свега изложеног, можемо извести закључак да су Словени, приликом свог доласка на Балкан, затекли код староседелаца куће од дрвета, па можда и најпримитивније облике храмова од дрвене грађе.

Грчко, римско и византијско грађевинарство

Грчка, римска, па и византијска архитектура имају претежно грађански карактер. По ономе што је досада познато, њихове грађевине од камена и опеке нису могле у Србији непосредно утицати на стварање дрвених грађевина на селу. Овде је у питању другачија архитектура, па према томе и другачији храмови, иако је познато да систем камених стубова који подржавају гредни строј, првенствено у грчкој архитектури, у основним потезима црпе своје порекло баш из конструкције у дрвету. Обрнуто, лажни коритасти свод од дасака и лучни дрвени трем, који се јављају у новије време и на многим црквама брвнарама, подражавају масивне конструкције грађене од камена и опеке. То су, опет, наши преци видели на византијским грађевинама, посебно на средњовековним црквама саграђеним од тврдог материјала. Па ипак, засада нисмо у стању да успоставимо некакву чвршћу везу између грађевинарства које су стварали Грци, Римљани и Византијци и народног неимарства које је стварало цркве брвнаре.

Брвнаре код старих Словена

Мало се зна о словенској култури из времена пре велике сеобе народа⁴. Зна се само да су на целом простору од Карпата до Урала постојале непрегледне површине обрасле шумом. Словени су често мењали место пребивања. Претпоставља се да су им грађевине биле „од блата и дрвета“ (земунице, колибе, сојенице). Што се тиче религије, „било је то једноставно погаништво“, по тумачењу Константина Јиречека.⁵ Лубор Нидерле даје описе војводских двораца какви су били пред крај паганског времена и над чијим су се каменим темељима дизали дрвени зидови и таваница.⁶ Групу раних словенских споменика пре XI века представљају и *одбранбена градишта*, чији је систем изградње бедема од дрвеног костура достигао висину од десет и више метара.⁷ Утврђења су бивала у исто време зборна места, где су се обављали и племенски култни обреди.⁸

Бугарски археолог Мијатев сматра да су сви материјални предмети словенске културе били израђивани првенствено од дрвета, а не од глине. Уметничке

израђевине биле су од дрвета, архитектура је била дрвена, идоли су били дрвени. У земљама богатим шумама то је био продужетак епохе дрвета у развоју прве словенске културе, која се морала изгубити.⁹ Удаљени од других култура, које су у почетку тешко и могле да утичу на њих, Словени су своју културу пренели у нове крајеве, негујући је све док нису дошли у додир са напреднијим народима и док од њих нису делимично примили другу материјалну културу.¹⁰ Ако желимо да пратимо и анализирамо податке у погледу доцнијег развоја црква брвнара у Србији, морамо се вратити у старија словенска времена, још у доба паганства, и видети шта се из тог претхришћанског времена, углавном из доба сеобе народа, може извући заједничког. Полазимо од тог периода, јер смо се већ уверили да је, бар засада, немогуће говорити о некаквим ранијим словенским траговима ове врсте. Од *култних објеката* ранијег времена помињу се углавном само разне мање или веће могице.¹¹

Јозеф Стржиговски, истина, тврди да су Словени и пре сеобе имали већ развијен смисао не само за грађевинарство, већ и за вајарство и декоративну уметност, те су и пре VI века, када су са севера дошли у данашње крајеве, узели чак учешћа у развоју нордијске уметности. Он то доказује првим хришћанским грађевинама код Чеха, Хрвата и Руса, и сматра их наставком градитељства паганских храмова.¹²

Нећемо овде расправљати о словенској уметности пре сеобе народа. Задржаће мо се само на оном делу који говори о паганским светилиштима, за које Нидерле тврди да „на њихово место после покрштења долазе хришћански храмови“.¹³

Четвртасти облик основе словенских светилишта одговара облику основе словенских кућа, јер, по тумачењу Гарашанин—Ковачевић, храм као кућа божанства, имао је бити приближно сличног облика као и кућа човека. Ако би Птујско сведитиште било старије од осталих, оно би у ствари, према мишљењу проф. Корошца, сачувало у најчистијем облику одлике првобитне словенске куће.¹⁴ Уосталом, *храм* првобитно и значи *кућа*, а тек после богомоља.¹⁵

Говорећи о религији и култу код Словена; Нидерле описује место где се

приносила жртва домаћим боговима. Идоли прекривени златом и сребром, израђени тако да изазивају што јачи утисак, обично су били дрвени, у црквенословенској литератури X-XI века називани *балванима*. Ти идоли нису се налазили под ведрим небом, већ у храмовима, такође начињеним од дрвета, са зидовима обрађеним у скулптури, украшеним сликама и металним орнаментима.¹⁶

Што се пак тиче врсте дрвета употребљаваног за храмове, па и за остале грађевине, Стржиговски се пита да ли су Словени у својој старој домовини градили од храстовине или су можда тамо, на црногоричном тлу, развили други начин грађења, који су после, на југу, морали прилагодити другој сировој грађи.¹⁷ Уколико би ова претпоставка била тачна, она би нам вероватно објаснила и чињеницу, што се код брвнара и других дрвених грађевина у Србији јавља друга врста грађевина, са другачијом резбаријом, која је прилагођена тврђем материјалу — првенствено храстовини.

Да ли су сами Словени градили своје храмове или су за то позивали стране вештаке? Леже сматра да нема довољно података да се на ово питање одговори.¹⁸ По Нидерлеу, Словени дуго нису имали ништа што бисмо могли назвати стварним уметничким изразом, или је то бар нама остало непознато. Истина, код Полапских и Балтичких Словена, па и у Русији, постојали су, поред простих колиба, дворци и храмови савршеније архитектуре. Али старо домаће словенско градитељство IX и X века свакако је морало поћи новим путевима под утицајем грчких, римских и франачких градитеља. Словенски владари већ тада позивају немаре са Запада и Југа, првенствено за грађевине које треба зидати. Ако су се негде и задржале старе реминисценције, то је могло бити само у селима дрвених кућа — закључује Нидерле.¹⁹

Стржиговски заступа супротну тезу, говорећи о већ развијеној уметности код старих Словена, посебно о грађевинарству још пре VI века. Северњачка уметност Словена није била варварска како је многи сматрају. Главна сировина европског Севера била је дрво, све до краја XI века. Према томе Словенима је у старој постојбини био уобичајен начин брвнене градње. Њима је и свод био познат. Стога

се, по Стржиговском, словенски храм никако не може довести у везу са западноевропским грађевинама „на канат“, нити са северњачким грађевинама „на ступце“ и „на јарболе“, већ са типом брвнених градњи.²⁰

Ако се ограничимо на грађевинарство храмова и кућа од дрвета, теорија Стржиговскова може имати свог оправдања, јер је дрво Словенима одувек било најближи грађевински материјал. Пољски археолози постигли су у последње време веома значајне резултате откривајући читаве комплексе зграда дрвене конструкције. Свакако да су Стржиговскова опсежна дела из области архитектуре, а посебно дрвених цркава, за нас овде од интереса, и поред неодрживости извесних његових погледа, независно од тога да ли се у дрвеној архитектури европског средњовековног грађевинарства, посебно код Словена, могу наћи зачеци те архитектуре и њене декорације, а на које питање још нисмо у стању тачно да одговоримо.

У једноме се већина слаже: вештина градње у дрвету код Јужних Словена дошла је са Словенима заједно из њихове старе постојбине, иако су они затекли извесно грађевинарство те врсте у крајевима које су населили.

Првобитну четвороугаону основу наследиле су доцније и цркве брвнаре. Међутим, њиховим градитељима остављене су ограничене могућности, иако су им биле познате знатно веће, богатије и сложеније основе — првенствено Немањичке задужбине. Из разлога о којима ћемо касније говорити, они нису били у могућности да стварају оно што су знали и желели. Тако су много млађе дрвене цркве у Србији сачувале у суштини слична основу, сличну конструкцију и сличан кров, иако се у обради дрвета и у декорацији није поступало на исти начин. Као што смо се уверили, у питању је и грађа која је измењена. Та је разлика условљавала и масивност конструкције.

Дрво у средњовековном грађевинарству Јужних Словена

Када су Словени дефинитивно настанили нове крајеве, на Балканском полуострву било је „правих шумских пустиња“.²¹ Према основној Стржиговској тези, Јужни Словени, као и Го-

ти, Западни Словени и Арменци, морали су ићи својим сопственим путем, иако су имали делимично заједничку полазну тачку у источњачком начину подизања дрвених зграда.²²

Јован Цвијић дошао је до закључка да је кућа српског и хрватског народа првобитно имала само једну просторију, те да је била једноделна, једноћелична.²³ Како су српски и хрватски крајеви били необично богати шумама, то је једноћелична брвнара постала основни облик куће. Вероватно су овакву кућу Јужни Словени донели собом из старе постојбине, а у исто време су је и затекли на Балканском полуострву код староседелаца. На тај начин, неимарство у дрвету још више је дошло до изражаја, како у погледу технике, тако и у погледу обраде. Ово се првенствено односи на унутрашња подручја полуострва, где је дрвета било у изобиљу. Византинац Прокопије бележи још у VI веку да Словени станују у дрвеним колибама разбацаним, удаљеним једна од друге.³¹

Не значи да на Балканском полуострву није грађена кућа и у другом материјалу. Распрострањени су и добро познати примитивни и делимично укопани бурдељи.²⁵

И у приморским крајевима грађена је у прошлости дрвена кућа.²⁶ Али нисмо склони веровању да се на источној обали Јадрана градило у средњем веку искључиво у дрвету. Напротив, примери неимарства у дрвету могли су бити само местимични, везани за извезан временски период.²⁷

Кућа код Словенаца по мишљењу арх. Карловшека, развила се из старословенске — једноделне и правоугаоне. Скоро све најстарије куће биле су дрвене, покривене сламом, а само извесне (на Горењском) зидане и покривене даском.²⁸ Дрвета је било у изобиљу, те су стари Словени као вешти тесари и овде градили у дрвету. Не само поједине сеоске куће, већ и цркве, па и читава насеља, грађени су дуго од дрвета. Употребљавана је обла и тесана грађа, а брвна су водоравно положана једна на друга, обрађивана на различите начине, према тврдоћи и врсти употребљеног дрвета.²⁹

И у Босни је дрвена кућа, сасвим природно, била највише и најдуже распрострањена. У овим шумовитим областима Јужни Словени су имали прилике да граде куће од дрвета, као и у својој

старијој отаџбини. Кућа им је једноделна, грађена од брвана, на угловима везана усецима, покривена даскама прикованим дрвеним клинцима, без других отвора осим врата.³⁰

Куће од дрвета грађене су и у неким крајевима Херцеговине у којима је било више шуме.³¹

Највећи број одлика дрвене куће у Босни својствен је и кући у Србији. Једино је, можда, у Србији источњачки утицај био нешто мањи, и то првенствено на сеоској кући. У Босни је он особито изражен на градској кући, а на сеоској поглавито у близини агинских и беговских имања.³²

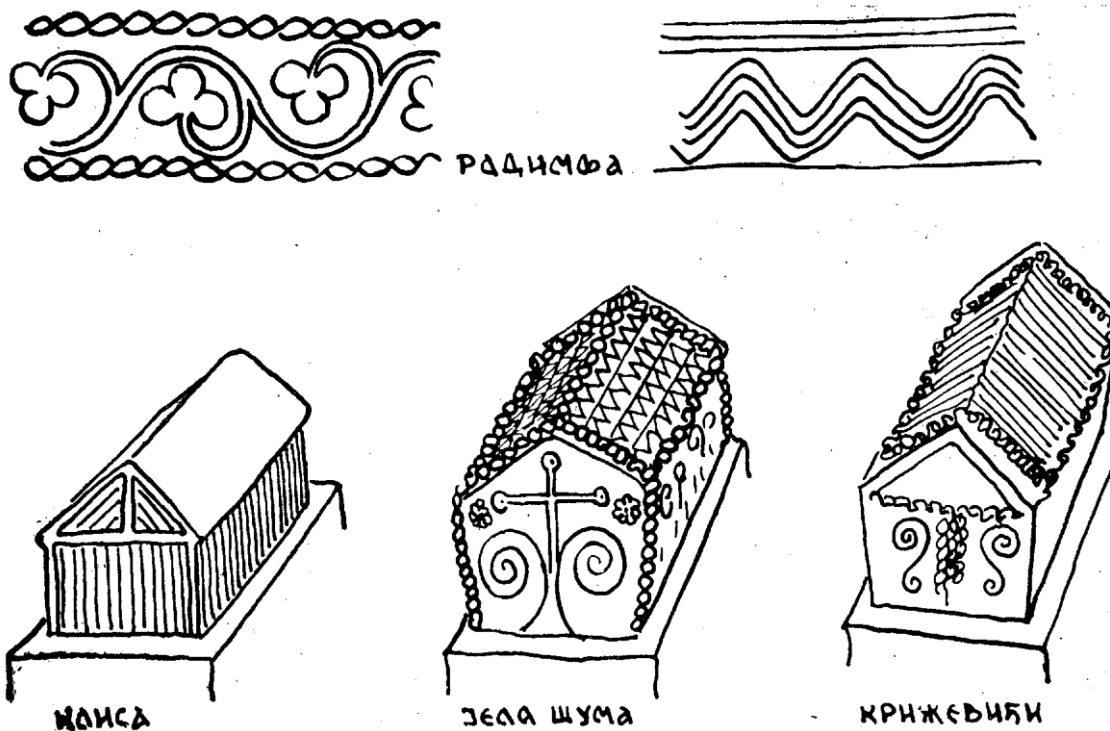
Познат је стари обичај да се надгробни споменик прави у облику куће. Овакви облици јасно се испољавају на средњовековним каменим стећцима источне Босне и западне Србије. Њих је уочио др Бенац на стећцима из околине Олова. Они представљају кућу тога краја и дају нове податке о имитацији куће на тим споменицима³³ (сл. 3).

Стећак из Згошћа (XIV-XV век), изложен у дворишту Земаљског музеја у Сарајеву, има на забату, у горњем реду, исклесану представу пет спратних кућа са стрмим крововима од шиндре или клиса, са широким стрехама и засведеним отворима. Изгледа нам да су поједини делови ових грађевина сачињени од брвана. По облику, у свом спољном изгледу, спратови би нас подсетили на цркве брвнаре са тремом.

Тешко је издвојити средњовековно градитељство у дрвету у Македонији и оном делу Црне Горе који је обилувао шумом — од градитељства исте врсте у Србији. Традиција таквог начина градње сачувала се у Црној Гори и до данас у дрвеним насељима Рожаја Плава и Гусиња. У Македонији се временом развила и једна друга архитектура, која је освојила ову област где се дрво задржало на кући само као костур и као део њеног украса.

Ова „мешавина“, како је Цвијић назива, још се више одржала на бугарској кући, код које се турско-оријентални тип зграда касније развио са слабије или јаче испољеним брвеним и дашчаним површинама, а задржао се углавном и до данашњијих дана.³⁴ Из XII века имамо помена да је у Софији постојала црква св. Луке саграђена од дрвета.³⁵

Полазна тачка морала је у свим овим случајевима бити једна иста — брвнара

3. Орнаментика и елементи дрвене куће са средњовековних стећака у Босни и Херцеговини (А. Бенац) — Bosnie-Hertégovine: Dessins d'ornements sur pierres tombales rappelant les constructions en bois (A. Benac).

у свом најпростијем облику. Временом, основни грађевински материјал — дрво — почео је у источнијим и јужнијим крајевима Балканског полуострва да се исцрпљује раније но у осталим крајевима, јер су им и шуме раније оголеле.³⁶ Ове промене условиле су поступно други начин изградње. Шумадијске, босанске славонске и словеначке шуме биле су у стању много дуже да задовољавају потребе за подизањем дрвених кућа у тим пределима полуострва. У Приморју, Херцеговини, Црној Гори, Албанији и Грчкој, као и у Поморављу, Повардарју, Бугарској и Тракији, природни и други чиниоци допринели су да се све више увуку јужњачки и источњачки утицаји изградње, који су долазили из Византије и Мале Азије (Турска), доносећи елементе својих архитектура и грађевинског материјала који их је условио, у вези са њиховим поднебљима и приликама.³⁷

Дрво у грађевинарству и занатској уметности средњовековне Србије

Слично осталим балканским и јужнословенским крајевима, претежно из

континенталних предела, и српска земља је у средњем веку била „брдовит, шумовит и непроходан крај са многим кланцима“ — како је описује Вилхелм Тирски још 1168. године.³⁸ И касније, разни путописци и изасланици који долазе са Запада, путујући већином у Свету земљу, бележе исте, за нас карактеристичне податке о српским крајевима.³⁹ Крсташи су још 1096. године уочили „неизмерне и нечувене“ шуме између Београда и Ниша.⁴⁰ Из тих разлога Јиречек и сматра да у економском животу земље ваља поменути шуме на првом месту.⁴¹

Као успомена на ту бујну вегетацију, данас у Србији има преко пет стотина имена села датих по комплексима дрвећа и жбуња, по поједином шумском дрвећу, воћу и биљу. Најчешћа су имена дата по трњу и трњацама, а затим по букви.⁴² Знатан број имена насеља у којима се налазе цркве брвнаре припада овој врсти.⁴³

Иако је дубрава и лугова било у изобиљу — првенствено покривених храстом, буквом и бором — ове површине почеле су да се проређују услед непрекидног крчења.⁴⁴

4. Вратишна: Четиристогодишњи храст —
»Vratična«: Chêne âgé de quatre-cents ans.

Што се тиче грађевинског материјала који су Срби најрадије употребљавали за своје личне потребе, и ту је дрво одиграло главну улогу.⁴⁵ У XVI веку наилазио је Дерншвам на веома скромне кућице.⁴⁶

Пораст становништва, које се у почетку углавном бавило сточарством, ширење земљорадње и развој рударства проузроковали су, по мишљењу проф. Симеуновића, потискивање шума и смањење њених површина, а вероватно су утицали „на извесним местима и на њено потпуно уништење“. По заузећу Србије, Турци шумама не поклањају никакву пажњу. Њихова површина се тада знатно повећава зато што се број становника необично смањује⁴⁷ (сл. 4).

Чак и варошка насеља јесу групе дрвених кућа, магазина и продавница, које никакав спољни градски зид није опасивао. Стога се у немирним временима народ склањао у најближа утврђења, а „дашчане продавнице — пише Јиречек — често су пропадале у пламену и мо-

рале се прново подизати“.⁴⁸ Дерншвам, описујући своје преноћиште у Нишу, говори о многим дрвеним кућама.⁴⁹

Најпростији облик утврђења у Србији биле су палисаде од брвана и коља.⁵⁰

Богатији и утицајнији људи — црквени поглавари, властела и владооци — градили су веће куће за становање.⁵¹ Ове су грађевине углавном биле од трошне грађе, највероватније од дрвета, како уосталом пишу и они који су их у своје време имали пред очима.

Архиепископ Данило II описује 1337. године на који је начин обновио Жичу, те помиње да „и другу палату начињену од дрвета ту близу ње постави“.⁵² О овим малобројним световним грађевинама даје и Гијом Адам већ делимично наведени и често цитирани опис: „Куће и дворови краља и остале властеле подигнути су од чатме и дрвета“.⁵³ Имајући у виду ове речи тог француског савременика који је посетио наше крајеве (1322 г.), Јиречек се у својој историји ипак критички осврће на њих, иако констатује да је данас потпуно нестала та старосрпска архитектура у дрвету. „Али ипак — каже он — она није владала у толикој мери како је то мислио француски прелат“. За доказ наводи као пример Немањин двор, који је, по Византинцу Никита Акрминату, с краја XII века, „био од дрвета, камена, окружен унаоколо дрвеним плотом“.⁵⁴

Можда нам баш овај наведени пример најјасније пружа податак о употребљаваном грађевинском материјалу. А то су и дрво и камен. Свакако да је тај материјал био најрадије узиман — наравно, негде више дрво а негде више камен. Писци често и не наводе прецизно грађу, те под дрвеном кућом подразумевају не само брвнару или талпару (дашчару), већ и бондручару или плетару — лаку грађевину трошних и слабих зидова, код које су брвна или греде само њен крстур, а испуна чешће од ћерпича, а ређе од камена. То би био случај са сеоским, па и варошким кућама, изузимајући, наравно, куће приморских и кршних крајева. Па и код такозваних тврдих „полата“, које наводе домаћи извори, треба бити обазрив, јер су и оне већином само солидније подигнуте зграде, „што се после турском речи називало конак... што се данас у нашим варошима зове кућом“, по тумачењу Стојана Новаковића.⁵⁵

Проф. Дероко сумња да су по варошима уопште и постојале монументалне и чврсте, зидане палате. Солидније подигнутих зграда било је само у оквиру манастирских зидова и утврђења. Па ни конаци са калуђерским ћелијама и остале сличне зграде, изгледа нису грађене од потпуно солидног материјала.⁵⁶ Према томе, из средњег века не можемо, на жалост, ни тражити какве материјалне остатке дрвеног градитељства. Куће су морале иструнути, изгорети, срушити се, јер су биле од грађе која није била у стању да одоли времену.⁵⁷

Ако смо се сложили са судбином дрвених и других трошних кућа, о којима постоје једино штурци и недовољно одређени писани помени, имамо ли разлога и основа да тражимо камене грађевине, с обзиром на чињеницу да и њих више нема? Јер ни у преосталим црквама, ни у самим градским зидовима нису могли становати ни сељак ни грађанин, ни калуђер ни архијереј, ни племић ни владалац! Изузетак чини донжон као нешто пространија кула. Известан мали број камених грађевина ипак је преостао. У манастирима су то биле углавном трпезарије, а у утврђењима зграде за посаду, већих димензија.

Сачувани светогорски конаци представљају изузетак, а рушевине и давно заравњене унутрашње површине преосталих градова нису довољно испитане, те се много не зна ни о самим „превеликим и царским палатама“, које помињу многи средњовековни биографи.

Није ни чудо што се поставља питање да ли је код црквених управљача, племства и владара економски моменат могао бити пресудан и условити само једну скромну изградњу домова. Ако су феудалци имали новаца, камена и обучене мајсторе за онакве црквене задужбине, градска и друга утврђења, зашто нису могли и своје куће и дворове подићи у истом, свакако племенитијем грађевинском материјалу — у камену? Зидови таквих зграда, по свој прилици, не би достигали дебљину црквених зидова, а још мање дебљину градских бедема. Били би, према томе, нешто мање отпорни. Али зар се ипак не би, бар донекле, сачували? Зар осетљивије и слабије зидове тих двораца не би штитили снажнији зидови града? Зар је мало средњовековних грађевина сачувано до

данас на Јадрану? Да су зидови двораца тако грађени, логично би било да су се сачували.

Изгледа да су у већини случајева феудалци у средњовековним градовима живели веома скучено. Често нису, вероватно, били у могућности да једновремено обезбеде довољно новаца за подизање и снажних утврђења, и велелепних задужбина, и монументалних грађевина за станове. Свакако да су се у таквим случајевима опредељивали за оно што им је било прече и важније. Па и сама чињеница да се камени зидови теже загревају утицала је можда на избор другог грађевинског материјала када је био у питању стан.

У оквиру конзерваторских радова вршена су у новије време археолошкоархитектонска ископавања и испитивања, која су у знатној мери разјаснила постављену проблематику. У својој студији о Смедеревском граду, проф. Дероко претпоставља да је сам двор могао бити саграђен највећим делом од дрвета. Археолошка ископавања у Малом граду пружила су му у том погледу знатне доказе.⁵⁸ Неоспорно је да ће оваква и слична открића на терену још више расветлити средњовековну изградњу профаног карактера.⁵⁹

Ако бисмо на овоме месту, поред градитељства у дрвету, поменули и друге занатскоуметничке творевине које су у средњем веку израђивали дрводеља и резбар, дали бисмо још бољу слику примене дрвета у некадашњим српским земљама. По речима Вука Караџића, скоро сваки Србин умео је да теше и да деље, те је још у средњем веку израђивао од дрвета разноврсне предмете за домаће потребе. Тако је за кућни намештај дељао трножац, клупу и сто, а свој кућни прибор чувао је у ковчезима. И обично посуђе израђивао је од дрвета.⁶⁰

Занатска уметност у дрвету развила се нарочито на предметима које је црква употребљавала као намештај или утвари. Сви су ти предмети мањевише дуборезани, покатакд бојени, а у већини случајева минијатурни и комбиновани са разноврсним инкрустацијама.⁶¹

Ова занатскоуметничка делатност заступљена је и у дрвеним предметима сачуваних цркава брвнара. У овом случају питању је много млађа уметност, знатно измењена, упрошћена и оријентисана претежно на народну уметност,

с обзиром на време и прилике под којима је стварана. Но и поред тога, она свакако води порекло одсредњовековног дубореза. Такве су многе двери, крстови и стилизовани делови око

њих, столови, полијелеји и чираци. Изве сним својим облицима они подсећају на одговарајуће предмете који су првобитно рађени од метала или ког другог материјала.

¹ Јиречек I, 8–20; Васић, 13–14; Гарашанин, Неолит, 43, 54–57, 59–61, 67; Шмит, 19, 176; Срејовић, 132; Бенац, Становање, 121–138; Трухелка, 48; Барјактаровић, 802; Карловшек, 18–22.

² Гарашанин, Неолит, 64.

³ Откопавали археолози Глишић, Јовановић и Трбуховић 1957. (Народни музеј, Земун); Глишић, 79.

⁴ Нидерле, Матица, 43.

⁵ Јиречек I, 43–54; Гарашанин—Ковачевић, 94.

⁶ Нидерле, Матица, 100; Јиречек I, 38; Стржиговски, Старохрватска, 120–122.

⁷ Нидерле, Матица, 116, 119, 121; Ћоровић—Љубинковић, b'0.

⁸ Гарашанин—Ковачевић, 102.

⁹ Још и данас многи словенски народи употребљавају дрвено посуђе и оруђе. Сличну културу сачували су и примитивни народи из непосредне близине шума.

¹⁰ Корошец, 65–78.

¹¹ Нидерле, Матица, 67.

¹² Стржиговски, Старословенска, 217.

¹³ Нидерле, Матица, 104, 107; Гарашанин—Ковачевић, 106, 110; Стржиговски, Старохрватска, 127–128; Нидерле, Париз, 148, 155; Леже, 104; Бошковић, Птуј, 27, 58.

¹⁴ Гарашанин—Ковачевић, 111.

¹⁵ Јиречек I, 179.

¹⁶ Нидерле, Париз, 155, 156; Гарашанин—Ковачевић, 108; Чајкановић, 106.

¹⁷ Стржиговски, Старохрватска, 145.

¹⁸ Леже, 193.

¹⁹ Нидерле, Матица, 216, 227.

²⁰ Стржиговски, Старохрватска, 111, 127.

²¹ Јиречек III, 172.

²² Стржиговски, Старохрватска, 92.

²³ Цвијић, Антропогеографски, С.

²⁴ Дероко, Градови, 71; Јиречек I, 106.

²⁵ Веселиновић, 14, 17. Земља од које су начињени зидови може бити нарочито припремљена, печена и комбинована са дрветом, у набоју, ћерпичу, бондруку и плетеру, или је зидање извођено мешањем са каменом који у кршним крајевима преовлађује као основни грађевински материјал.

²⁶ Јиречек III, 103, 276, 277; Стржиговски, Старохрватска, 114, 144; Елезовић, 155.

²⁷ Миличић, 34; Ћоровић, 69; Караман, 34, 41–43.

²⁸ Карловшек, 29.

²⁹ Карловшек, 29, 36.

³⁰ Солд, 44; Којић, Руризам, 53.

³¹ Солд, 45, 53, 60, 61.

³² Солд, 22–24, 73.

³³ Бенац, Олово, 62–68.

³⁴ Цвијић, Балканско, 384, 387.

³⁵ Јиречек III, 272; Влајинац—Дерншвам, 62, 76, 104. | Свуда се сликовито описују зграде које, иако их писац убраја у дрвене, изгледа да су у већини случајева имале само костур од балвана и греда, а испуну од прућа и прерађене земље бондрук и плетер — како смо оценили овај начин градње.

³⁶ Посматрајући цело Балканско полуострво, до нашег времена преостало је шуме на површини од око 25%; од тога 28% четинара и 72% лишћара — према подацима из 1934. године (Маринковић, 250).

³⁷ Цвијић, 241.

³⁸ Јиречек I, 107.

³⁹ Матковић, 161, 172.

⁴⁰ Матковић, 79.

⁴¹ Јиречек III, 178.

⁴² Цвијић, Антропогеографски, CXLVIII.

⁴³ Брезна, Брестовац, Буковица, Врба, Врбица, Глоговац, Глоговица, Гораждевац, Горобиље, Грабовица, Дреновац, Дуб, Дубац, Јабланица, Јабучје, Јасиковац, Јасиково, Јеловац, Кошгунјићи, Купиново, Кулузиште, Лесковац, Лешница, Лозањ, Лозовик, Орашац, Ораховица, Трнавац, Трњане, Цветановци, Цветке и др.

⁴⁴ Симеуновић, 30; Јиречек III, 170, 178, 109.

⁴⁵ Јиречек I, 103, 104; Симеуновић, 29.

⁴⁶ Влајинац—Дерншвам, 62; Јиречек I, 108.

⁴⁷ Симеуновић, 31, 32; Цвијић, Балканско, 42; Којић, Руризам, 58, 61.

⁴⁸ Јиречек III, 107.

⁴⁹ Влајинац—Дерншвам, 65.

⁵⁰ Јиречек III, 135; Гарашанин—Ковачевић, 103; Јиречек I, 136; Дероко, Градови, 22, 71; Павловић, Шабашка, 305.

⁵¹ Јиречек I, 106.

⁵² Данило II, 284.

⁵³ Ћоровић бележи: „од брвана и дрвета” (Ћоровић, [69]).

⁵⁴ Јиречек III, 272.

⁵⁵ Новаковић.

⁵⁶ Дероко, Монументална, 315, 313; Дероко, Градови, 73.

⁵⁷ У Лоћанима код Дечана сачувана је једна стара брвнара, која, према народном предању, треба да потиче из почетка XIV века, јер је, верује се, из ње пренесена ватра у Дечане приликом подизања овог манастира. Међутим, мало има вероватноће да би зграда, оваква каква је, била толико стара.

⁵⁸ Дероко, Смедерево, 59–98.

⁵⁹ Ненадовић, Студеница, 48–57; Јиречек III, 266. |

⁶⁰ Јиречек III, 278–280.

⁶¹ Споменици културе, 33; Василић, Завод АКМО; Радојчић Хиландар; Мирковић.